

शुक्लागण्डकी महाकाव्यमा वस्तुविधान

धनेश्वर भट्टराई (विद्यावारिधि)

Nepali Department, Birendra Multiple Campus, TU

Article History : Submitted 25th Dec., 2022; Reviewed 22nd Feb., 2022; Revised 10th March, 2023

Corresponding Author : Dhaneshwor Bhattarai, *E-mail* : bhattaraidhaneshwor46@gmail.com

सारसङ्क्षेप

पोषराज पौडेल (२००१) नेपाली साहित्यसिर्जनामा प्रगतिवादी साहित्यकारका रूपमा परिचित छन् । उनका दर्जनों कृतिमध्ये शुक्लागण्डकी (२०१८) दोस्रो महाकाव्य हो । प्रस्तुत महाकाव्य विशेषतः सशस्त्र सङ्घर्ष, जनआन्दोलन, गणतन्त्र र सङ्घीयतासहितको समाजवादोन्मुख राज्यव्यवस्था सञ्चालन तथा त्यसको गन्तव्य र प्राप्तिसँग सम्बन्धित छ । महाकाव्यले वर्तमान राज्यसत्ताले देश र जनताप्रति देखाएको गैरजिम्मेवारी, निम्त्याएको दुःखस्था र बेहोर्नु परिरहेको दुर्गतिले गणतन्त्रात्मक नेपालको जनाकाङ्क्षा कुण्ठित भएकाले सशक्त प्रतिरोध गर्दै समतामूलक समाजवादी राज्यव्यवस्था प्राप्त्यर्थ क्रान्ति-विद्रोहका माध्यमद्वारा अघि बढनुपर्ने कुरालाई सङ्केत गरेको छ । यसक्रममा महाकाव्यका वस्तुका रूपमा निहित कथानक, विचार, घटना, द्वन्द्व, कथ्य आदिका समग्र वस्तुरूपलाई महाकाव्यमा के-कस्तो कार्यकारण शृङ्खलामा विन्यस्त गरिएको छ भन्ने कुराको अध्ययन-विश्लेषणका साथ मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : जब्बर, मशाल, भजने, भोला, स्पार्टाकस ।

विषयपरिचय

साहित्यका विधाहरूमध्ये कविता एउटा विधा हो भने कविताका विविध भेदमध्ये महाकाव्य एक भेद हो । कवितालाई लघुतम, लघु, मध्यम (खण्डकाव्य), बृहत् र बृहत्तर गरी पाँच उपभेदहरूमा वर्गीकरण गरी हेरिएको पाइन्छ । कलात्मक भाषाका माध्यमबाट दुई वा चार पङ्क्तिमा अभिव्यक्त कविताको लघुतम रूपलाई मुक्तकका रूपमा हेरिएको छ भने त्यसभन्दा माथिका युग्मक, विशेषक, कलापक र कूलकजस्ता कवितात्मक रूपलाई लघु वा फुटकर कविता मानिएको छ । अभिव्यक्तिगत आयाम र संरचनागत स्वरूपले स्वयंमा पूर्ण मुक्त प्रकारको कविता मुक्तक हो भने आत्मपरक वा वस्तुपरक दुई वा त्यसभन्दा बढी श्लोक संरचना प्राप्त लघु आकारको कवितालाई फुटकर कविताको रूपमा हेरिएको छ (त्रिपाठी र अरू, २०४६, पृ. ४९) । कविताको लघुरूप र बृहत् रूप महाकाव्यबिचको आत्माभिव्यञ्जना रहे पनि प्रबन्धनयुक्त आख्यानिकृत र वस्तुताभित्रै भावगत सबलता भएको सुनियोजित रूपमा युगजीवनका कुनै खास पक्षमा केन्द्रित कविताको मध्यम रूपलाई नै खण्डकाव्य मानिएको छ (चापागाई, २०५२, पृ. ४) । कविताप्रवाह मध्यम रूपको खण्डकाव्यभन्दा विस्तारित भएर अघि बढ्छ त्यतिबेला निश्चित संरचनात्मक प्रबन्धनमा आबद्ध रहेर विराट् र व्यापक भावभूमि आत्मसात् गर्दै कविताको सर्वोच्च रूप बृहत् वा महाकाव्ययात्राको थालनी हुन्छ ।

कविताको बृहत् रूपलाई पनि पूर्वी-पश्चिमी विद्वान्हरूले बृहत् र बृहत्तर/बृहत्तम महाकाव्य गरी दुई रूपमा हेरेका छन्। पूर्व र पश्चिमका महाकाव्यकारहरूले प्राचीनकाल, मध्यकाल र आधुनिक कालमा रचना गरेका अनेक महाकाव्यहरूका संरचनात्मक स्वरूप, विषयवस्तुगत व्यापकता र भागवत उच्चताका आधारमा ललित महाकाव्य र विकासशील महाकाव्य गरी दुई रूपमा चर्चा गरेका छन्। यसअन्तर्गत विशाल जातीय जीवन, संस्कृति र सिङ्गो युग-सभ्यताकै अनुभूति गराउने विराट्, भव्यतर र उदात्त महाकाव्यलाई कविताको बृहत्तर/बृहत्तम वा विकासशील महाकाव्य र आख्यानत्मक सबलता अनुभूतिगत व्यापकता, सुसङ्गठित संरचना तथा भागवत उदात्तताले परिपूर्ण कविताको बृहत् रूपलाई कलात्मक वा ललित महाकाव्य नामकरण गरिएको छ (चापागाई, २०५२, पृ. ७)। कविताका उपर्युक्त रूपहरूमध्ये संरचनागत स्वरूप, अभिव्यक्तिगत आयाम, जगत्जीवन वा सामाजिक प्रतिबिम्बन, भावगत सबलता र उदात्तताका आधारमा *शुक्लागण्डकी* महाकाव्य कविताको बृहद् रूपको कलात्मक महाकाव्य रहेको छ। यस आलेखमा *शुक्लागण्डकी* महाकाव्यमा प्रयुक्त वस्तुविन्यासका आधारमा महाकाव्यको अध्ययन गरिएको छ।

समस्याकथन

महाकाव्यकार पौडेलको *शुक्लागण्डकी* महाकाव्य सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित महाकाव्य हो। समकालीन नेपाली समाजले भोगिरहेको अभावप्रतिको असन्तुष्टि र आर्थिक सामाजिक दुरवस्थाका विरुद्ध विद्रोह गर्दै समतामूलक समाजवादी राज्यव्यवस्था स्थापनाको उद्देश्यअनुरूपको कथानक, द्वन्द्व र मूलकथ्य वा भाव-विचारयुक्त यस महाकाव्य अध्ययनका निमित्त निम्न समस्याहरू रहेका छन् :

- (क) महाकाव्यमा कथानकयोजना र द्वन्द्वविधान कसरी गरिएको छ ?
- (ख) महाकाव्यमा मूलकथ्य वा भाव-विचारलाई कसरी विन्यस्त गरिएको छ ?

अध्ययनको उद्देश्य

समकालीन नेपाली समाजको सामाजिक विशिष्टतालाई व्यक्त गर्ने *शुक्लागण्डकी* महाकाव्यको अध्ययनका क्रममा मुख्य रूपमा समस्या समाधान गर्ने निम्न उद्देश्य रहेका छन् :

- (क) महाकाव्यका कथानकयोजना र द्वन्द्वविधान केलाउनु,
 - (ख) महाकाव्यको मूलकथ्य वा भाव-विचारपक्षको निरूपण गर्नु।
- प्रस्तुत शोध उपर्युक्त उद्देश्यपूर्तिमा केन्द्रित रहेर समस्या समाधान गर्न उन्मुख रहेको छ।

अध्ययनविधि

महाकाव्य साहित्यका क्षेत्रमा कविताकै उपविधाका रूपमा परिचित रहेर पनि आफैमा पूर्ण र स्थापित छ। यसका सावयव संरचक घटकहरू कवितामान्यतामा आधारित भए पनि आफ्ना केही स्वरूपगत विशिष्ट अभिलक्षणका साथ भिन्न रहेको छ। महाकाव्यीय मानकका आधारहरू पूर्वस्थापित र परिभाषित भएर पनि समयान्तरमा युगीन आवश्यकतानुसार तिनमा केही परिमार्जनसमेत हुँदै आएको देखिन्छ। यस आलेखमा कविताअन्तर्गतको महाकाव्य विधामा उपयोग गरिने वस्तुविन्याससम्बन्धी सैद्धान्तिक पृष्ठभूमिमा आधारित रहेर पोषराज पौडेलको महाकाव्यमा प्रयुक्त वस्तुको अध्ययन गरिएको छ। यस अध्ययनका लागि पुस्तकालयबाट प्राप्त कृति र कविता-महाकाव्यमा प्रयुक्त वस्तु विन्याससम्बन्धी उपलब्ध प्राथमिक र द्वितीयक सामग्रीहरूको उपयोग गरिएको छ। अध्ययनका क्रममा आवश्यकतानुसार वर्णनात्मक एवं विश्लेषणात्मक विधि अवलम्बन गरिएको छ।

वस्तुविन्यासको सैद्धान्तिक अवधारणा

महाकाव्यका वस्तुका बारेमा चर्चा गर्दा कविताकै वस्तुका सन्दर्भबाट अघि बढ्नु उचित देखिन्छ। कविताका परम्परित संरचनात्मक तत्त्व वा घटकहरूले वस्तुका बारेमा सङ्केत गरे पनि त्यसबारे स्पष्ट धारणा पाइँदैन। कवितालाई साङ्केतिक रूपमा उल्लेख गर्ने क्रममा पद्यलयात्मक अभिव्यक्ति मानिएको र कविताको वस्तुलाई संरचनाअन्तर्गतको स्थायी विशेषता मान्दै कवितारचनाका परस्पर समग्रतालाई कविताको वस्तुको निर्माणतत्त्व मानेको पाइन्छ (शर्मा, २०५५, पृ. ९८)। कविताको उपविधागत भेदका रूपमा रहेको महाकाव्यका सम्बन्धमा अनेक परिभाषा पाइन्छन्। युगानुकूल परिभाषामा थपघट गर्दै महाकाव्यलाई यसरी चिनाइएको छ :

आकारमा ठुलो, उदात्त शैलीमा लेखिएको महान् उद्देश्यले आनुप्राणित, महान् वा आदर्शचरित्रको वर्णन गरिएको, कुनै पनि राष्ट्र वा जातिका महत्तम आदर्श, संस्कार, संस्कृति, इतिहास, जीवनदर्शन र नीतिजस्ता सम्पूर्ण राष्ट्र वा जातिले गौरव गर्ने र सम्पूर्ण राष्ट्र वा जातिकै स्वाभिमानको प्रतिनिधित्व गर्ने सम्पदाहरूको सङ्गठन भएको सर्वाङ्ग रूपेण परिमार्जित उत्कृष्ट काव्य महाकाव्य हुन्छ। (पोखरेल, २०५४, पृ. ३८-४७)

कविताकाव्यमा मूलतः आन्तरिक र बाह्य गरी दुई पाटा रहन्छन्। कथानक, घटना, क्रिया, द्वन्द्व, मूलकथ्य वा भाव-विचार आन्तरिक रूप हुन् भने भाषाशैली, छन्द, अलङ्कार, सर्गबद्धता आदि बाहिरी पक्ष हुन्छन्। यिनै अन्तर्बाह्य संरचनाका आधारमा कृतिको वस्तु र रूप गरी दुई दृष्टिले हेरिन्छ। कविता-काव्यमा निहित तिनै अन्तर्वस्तुहरू नै त्यस कृतिका वस्तु हुन्छन्। घटना वा सन्दर्भलाई भोक्ताले उपस्थित भएर भोग गर्ने प्रक्रियाको उपस्थापनामा देखिने कुरा नै वस्तु हुन्छ (सुवेदी, २०६४, पृ. ३०)। कुनै पनि कृतिमा घटित घटना, प्रसङ्ग, ढाँचा वा रूपरेखा, द्वन्द्व आदि कार्यव्यापारका रूपमा विकसित हुँदै कार्यकारण शृङ्खलामा बाँधिँएर कथानकका रूपमा विकसित भएर मूलभाव, विचार वा मूलकथ्य प्रस्तुत गरिएको हुन्छ। यसरी हेर्दा कवितामा निहित विचार, घटना, द्वन्द्व, कथ्य आदिको समग्र रूपलाई नै कविताको वस्तु वा वस्तुतत्त्व मान्न सकिने देखिन्छ (गौतम, २०६९, पृ. ९०)।

कविता लघुतम रूप मुक्तकबाट सुरु भएर फुटकर र मध्यम हुँदै वृहत् र वृहत्तर रूपतिर अघि बढेको हुन्छ। लघु रूपसम्म आउँदा अनुभूतिको झिल्लाभन्दा माथि उठेर जीवनको खास अभिप्राय बनिस्केको हुन्छ (त्रिपाठी, २०६५, पृ. ४)। संरचनागत स्वरूप र अभिव्यक्तिगत आयामका दृष्टिले कविता जतिजति बढ्दै जान्छ अनुभूतिको आख्यानिकरणको त्यति नै आवश्यकता पर्दै जान्छ। महाकाव्य कविताको वृहत् रूप वा ठुलो एकाइ भएकाले त्यसमा वर्णनको प्रधानता रहन्छ। त्यसमा अनुभूतिको विस्तार आख्यानद्वारा गरिएको हुन्छ। कविता अनुभूतिप्रधान भएर पनि महाकाव्यिक संरचनासम्म आइपुग्दा विषयप्रधान रहन्छ (चापागाई, २०५२, पृ. ३६)। पूर्वीय चिन्तनमा नाटककै सन्दर्भबाट किन नहोस् वस्तु, नेता र रसलाई महत्त्व दिएको देखिन्छ भने पश्चिममा काव्यको वस्तु, सङ्गठनमा आधारित समाख्यानानात्मक भेद मानिन्छ। 'महत्' शब्दलाई आधार मानेर महत् कथानक, महत् कार्य (उद्देश्य), महत् चरित्र र महत् भाव आदिलाई महाकाव्यका तत्त्वका रूपमा हेरिएको छ (अधिकारी, २०६६, पृ. ४१)। महाकाव्यको मूलतत्त्व, अङ्ग वा घटकका रूपमा रहने केन्द्रीय कथ्य वा भाव-विचार र त्यससँग सम्बद्ध सन्दर्भसामग्री महाकाव्यका वस्तुका रूपमा रहेका हुन्छन्। महाकाव्यको कवि अनुभूतिको आख्यानिकरण गर्छ। उसले बाह्यजगत्तिर उन्मुख भएर युग, जीवन, समाज र प्रकृतिमा विद्यमान विविधतालाई समेट्दै, भौतिक-आत्मिक अनेक दृश्यचित्रका माध्यमबाट मूलवस्तु वा भाव व्यक्त गरिरहेको हुन्छ।

जुनसुकै कृतिमा नभई नहुने कुरालाई वस्तु मानिन्छ। यो कृतिको कथानकको कार्यकारण शृङ्खलामा उनीएको द्वन्द्व र त्यसबाट उत्पन्न क्रियाका रूपमा रहन्छ (बराल र एटम, २०५८, पृ. ४१)। महाकाव्यमा पनि कार्यकारण शृङ्खलामा आबद्ध घटना कथानकका रूपमा रहेको हुन्छ। कृतिको आरम्भदेखि मध्यभाग हुँदै अन्त्यसम्म रहने त्यस कथानकमा घटना र द्वन्द्वको ढाँचा वा रूपरेखा कृतिको वस्तुका रूपमा रहन्छ। कृतिमा विन्यस्त वस्तु वा घटनाहरूको पुञ्ज कथानक हो, त्यो कृतिको

वस्तु हो (लुईटेल, २०६०, पृ. ८०) । यस्तै द्वन्द्व कृतिको वस्तुका रूपमा रहन्छ । विपरीत परिस्थिति, विचार, व्यक्ति, शक्ति र चिन्तनका बिचको सङ्घर्ष द्वन्द्व हुन्छ । द्वन्द्वात्मक घटनाहरूले कार्यव्यापारलाई विकसित गर्दछन् र वस्तुको निर्माण भएको हुन्छ । अनुकूल-प्रतिकूल चरित्र वा विरोधी व्यक्ति वा शक्ति र चिन्तनका बिचमा हुने सङ्घर्ष नै द्वन्द्व हो (लुईटेल, २०६०, पृ. ८४) । यसरी कुनै पनि स्रष्टाले उद्देश्य प्राप्तिका लागि कृतिमा कथानकको आदिदेखि अन्त्यसम्मको कार्यकारण शृङ्खला, कार्यव्यापार, द्वन्द्व आदि वस्तुको विन्यास गरेको हुन्छ । तिनकै सहयोगमा कृतिमा सहभागी चरित्रका बाह्यान्तरिक परिवेशका आधारमा इच्छित भाव व्यक्त गरिएको हुन्छ । सङ्क्षेपमा भन्नुपर्दा जुन कुरा नभई कृति बन्न सक्दैन त्यो वस्तु हो । त्यो वस्तु भनेको कथानकको कार्यकारण शृङ्खलाभित्र नियोजित भएका घटना, सहभागीका कार्यव्यापार, उपस्थित द्वन्द्व र कृतिले व्यक्त गर्न चाहेको मूलकथ्य वा भाव-विचार हो । महाकाव्यका कथानक, द्वन्द्व, मूलकथ्य वा भाव-विचार त्यसभित्र सान्दर्भिक रूपमा आउने कुराहरू नै महाकाव्यका वस्तु हुन् ।

कथानक

कथानक लेखकले आफ्नो उद्देश्य प्राप्तिका लागि सोचेसम्भेर तयार गरेका घटनाहरूको विन्यास हो । कृतिमा देखिने घटनाहरूको योजना, कार्यव्यापार, एकापसका घटना, ती बिचको कार्यकारण शृङ्खला र सम्बन्ध, तज्जन्य द्वन्द्व र कृतिको ढाँचा वा रूपरेखा कथानक हुन्छ । कथानक कृतिमा आदिदेखि अन्त्यसम्म रहेको हुन्छ । कृतिको कार्यव्यापारका रूपमा रहने योजना वस्तु हो । शुक्लागण्डकी महाकाव्यमा पनि कथानक योजनाले आदिदेखि अन्त्यसम्मको महाकाव्यको ढाँचा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ ।

द्वन्द्व

कुनै पनि कृतिको आवश्यकिय वस्तुका रूपमा द्वन्द्वको संयोजन गरिएको हुन्छ । एक-आपसमा असहमतिको भाव प्रकट गर्ने विरोधी व्यक्ति, शक्ति वा परिवेश र परिस्थितिलाई अथवा दुई विरोधी तत्त्वहरूका बिचको साक्षात्कारबाट द्वन्द्वको सिर्जना हुन्छ (लुईटेल, २०६०, पृ. ८) । कथानकमा विद्यमान यी दुई शक्तिका बिचमा हुने सङ्घर्ष नै द्वन्द्व हुन्छ र त्यो कार्यव्यापारकै तहमा रहेर कृतिमा विकसित भएको हुन्छ । कथानकमा रहने द्वन्द्वपूर्ण घटनाका आधारमा सहभागीका द्वन्द्वत्मक क्रिया अधि बढ्छन् । द्वन्द्व व्यक्ति-व्यक्तिका बिचमा, व्यक्ति र परिवेशका बिचमा, व्यक्तिका परस्पर विरोधी चिन्तनका बिचमा रहेको हुन्छ । यसरी द्वन्द्वका अनेक रूप देखिए पनि समग्रमा बाह्य द्वन्द्व र आन्तरिक द्वन्द्व गरी अनुकूल र प्रतिकूल वस्तु, व्यक्ति, परिवेश वा चिन्तनका आधारमा अध्ययन विश्लेषण गरिएको हुन्छ । यिनै विविध अवस्था र परिवेशका आधारमा शुक्लागण्डकी महाकाव्यमा अवस्थित द्वन्द्वको अध्ययन गरिएको छ ।

मूलकथ्य वा भाव-विचार

कृतिको कार्यव्यापारमा घटित भएर अभिव्यक्त हुने मुख्य विषयवस्तु नै त्यसको मूलभाव वा विचार हुन्छ । स्रष्टा जुनसुकै विषयवस्तु ग्रहण गरेर त्यसबारेमा आफ्ना चिन्तन, धारणा वा विचार प्रस्तुत गर्न स्वतन्त्र रहन्छ । जगत्जीवन, समाज र प्रकृतिका यावत् पक्षमा वा जीवन-समाजका अँध्यारा-उज्याला पाटाका कुनै पनि क्षेत्रमा केन्द्रित रहेर त्यसबारेका आफ्ना अवधारणालाई रागात्मक अभिव्यक्ति दिनु स्रष्टाको उद्देश्य रहेको हुन्छ । उसले व्यक्त गरेको विषयवस्तु मूलकथ्य वा भाव-विचारका रूपमा कृतिमा प्रस्तुत भएको पाइन्छ । कविता संरचनात्मक दृष्टिले जुन रूप र प्रकारमा रहे पनि रचनामा मूलवस्तुका रूपमा अमूर्त वा सूक्ष्म तहमा रहेर काव्यमा प्रसारित वस्तु नै भाव हो भन्न सकिन्छ । त्यही प्रमुख भाव वा मूलकथ्य कविता-काव्यको विषयवस्तु बनेर कविता-काव्यमा प्रवाहित रहन्छ । लघु कवितामा अनुभूतिकै तहमा रहे पनि खण्डकाव्य-

महाकाव्यमा आख्यानीकरण हुँदै घटनासन्दर्भ, सहभागी र तिनका कार्यव्यापार, द्वन्द्व र पूर्वापरसम्बन्ध हुँदै सिङ्गो काव्यमा उत्रिएको हुन्छ। शुक्लागण्डकी महाकाव्यमा पनि मूलकथका रूपमा निहित भाव वा विचार रहेको पाइन्छ।

शुक्लागण्डकी महाकाव्य र त्यसका कवि

कवि पोषराज पौडेलद्वारा रचित शुक्लागण्डकी उनको दोस्रो महाकाव्य हो। नेपाली कविता-काव्यसिर्जनामा २०३० को दशकदेखि निरन्तर क्रियाशील पौडेलका कवितासङ्ग्रह, खण्डकाव्य र महाकाव्य गरी दर्जन बढी कृति प्रकाशित छन्। विशेषतः प्रगतिवादी म्रष्टाका रूपमा परिचित उनका कृतिमा समाजवादी-यथार्थवादी चिन्तनका स्वरहरू मिहिन रूपमा भरिएको पाइन्छ। उनका कृतिमा सम्पन्न र विपन्नका कथा र व्यथा कुँदिएको पाइन्छ। वर्गीय पक्षधरता उनको पहिचान देखिन्छ। राज्यसत्ता वा राष्ट्रिय सामाजिक तहमा कहिल्यै नदेखिने निम्नवर्गीय पात्रहरू र सदैव राज्यसत्ताको दोहन गर्ने टाठाबाठाहरूका कर्म, चिन्तन, चरित्र र त्यसका परिणामलाई उनले अपना रचनाहरूमा कथका रूपमा प्रस्तुत गरेको देखिन्छ। नेपाली समाजमा प्रजातन्त्रको पुनःस्थापनापश्चात् भएको सशस्त्र द्वन्द्व, सङ्घीयतासहितको गणतान्त्रिक राज्यव्यवस्थाको स्थापनाले नेपाली समाजको सामाजिक-आर्थिक रूपान्तरण नगरेको बरु विभेद, अन्याय, शोषण र अत्याचार व्याप्त बनेका पृष्ठभूमिमा कविले शुक्लागण्डकी महाकाव्य रचना गरेको देखिन्छ। राज्यसत्ताले निम्त्याएका दुर्गीत र दुरवस्थाका कारण नेपालीले भोग्नुपरेका दुःख-कष्टको चित्रण गर्दै सम्भ्रौताहीन सङ्घर्षका माध्यमबाट जनवादी सत्ता स्थापनाका मार्गमा निरन्तर बढिरहने मूलभावलाई अर्न्ततहमा प्रक्षिप्त गरेर महाकाव्य सिर्जना गरिएको छ। नेपाली समाज र जीवनका अनेकन आरोह-अवरोहलाई कथानकका रूपमा उभ्याएर त्यसकै पृष्ठभूमिमा समाजमा अनुभूत गर्न सकिने चरित्रहरूका स्वार्थ, लोलुपता, अहम् र आडम्बरलाई उदाङ्ग पारिएको छ। समाजमा विद्यमान विकृति, विसङ्गति, पदाकाङ्क्षा, दुराचार र दुष्कर्मले गणतन्त्रद्वारा प्राप्त संविधानका मौलिक हक र अधिकारसमेत कुण्ठित पारेर गरिएका दुष्कर्मविरुद्ध क्रान्ति र विद्रोहको स्वर सुसेल्दै सामाजिक द्वन्द्वकै बिच स्पार्टाकसजस्तो मुक्तकामी वीर योद्धाको जन्म गराइएको छ। त्यही मुक्तियोद्धाले नेपाली समाजका समस्त दुष्कर्म र विकृतिको अन्त्य गर्ने र सुनिश्चित एवं उज्ज्वल भविष्यको आह्वान र निर्माण गर्ने मूलभावमा शुक्लागण्डकी महाकाव्य केन्द्रित रहेको छ।

शुक्लागण्डकी महाकाव्यका कविले आफ्नो चिन्तन र अनुभूतिलाई आख्यानीकरण गरी त्यसका माध्यमबाट सिङ्गो राष्ट्रिय समाज र सामाजिक क्षेत्रका विविध पक्ष उद्घाटन गरेका छन्। महाकाव्य अनुभूति विस्तारको विशाल पटाङ्गिनी बनेको छ। कविले वर्तमानमा उभिएर देश, समाज, इतिहास, प्रकृति, संस्कृति र समकालीन युगजीवनका विविधतालाई महाकाव्यमा उतारेका छन्। उनी अन्तर्लोकबाट बाहिरी संसारमा निस्केर वर्तमान राज्यसत्ताका विरुद्ध विद्रोह बोलिरहेका भेटिन्छन्। समतामूलक जनवादी राज्यव्यवस्थाका निमित्त विद्यमान विभेदपूर्ण, शोषणमूलक अन्यायी सत्ता र त्यसका हिमायतीलाई निमित्त्यान्न पार्नुपर्ने उद्घोष गरिरहेका देखिन्छन्। यस आलेखमा कविताको बृहत् रूपमा देखिने शुक्लागण्डकी महाकाव्यको वस्तु के छ र त्यसलाई कसरी विन्यास गरिएको छ भन्ने बारेमा तल विश्लेषण गरिएको छ।

शुक्लागण्डकी महाकाव्यको वस्तुविश्लेषण

कुनै पनि कृति वा रचनाका वस्तु भन्नाले कृति बन्नका लागि नभई नहुने अत्यावश्यक सामग्री भन्ने बुझिन्छ अर्थात् कृतिसंरचनाका आवश्य सामग्री त्यसका वस्तु हुन्। प्रस्तुत शुक्लागण्डकी महाकाव्यमा पनि आवश्यक वस्तु-सामग्रीको प्रयोग गरिएको पाइन्छ। तसर्थ शुक्लागण्डकी महाकाव्यमा वस्तुका रूपमा प्रयुक्त कथानक, द्वन्द्व र मूलकथ्य वा भाव-विचारलाई निम्न बुँदाअन्तर्गत राखेर अध्ययन गरिएको छ :

(क) कथानकका दृष्टिले शुक्लागण्डकी महाकाव्य

शुक्लागण्डकी महाकाव्यले बिस सर्गमा शास्त्रीय चतुष्पदी छन्दका एक हजार पैसठ्ठी श्लोकमा संरचना प्राप्त गरेको छ। महाकाव्यको प्रथम सर्ग मङ्गलाचरणका रूपमा आएको छ र काव्यवस्तुको सङ्केत गर्दै काव्य पूर्णताका लागि मङ्गलको कामना गरेको छ। यससँगै विद्यमान शासकीय स्वरूप, सामाजिक-आर्थिक अवस्था र त्यसबाट मुक्तिका लागि स्पार्टाकसजस्ता वीर योद्धाको जन्म हुने सङ्केत गरेको छ, जुन महाकाव्यीय कथानकको पृष्ठाधार बनेर आएको छ। महाकाव्यको दोस्रो सर्ग शुक्लागण्डकी नदीकिनारको शान्ता गाउँमा एक मानवसमूह आएर बसेको छ। त्यही शान्ता गाउँ महाकाव्यको कार्यपीठिका बनेको छ। विदेशबाट फर्किएका र परदेशबाट लखेटिएकाहरू पितृभूमिको त्यो नदीतटको बन्जर भूमिसँग साइनो जोड्छन्। दुङ्गा-गेगर पन्छाएर, भाडी-बुट्यान फाँडेर मलिलो बनाई उब्जाउ गरेर जीवन धान्ने मेसो सुरु हुन्छ। प्राकृतिक विपत्ती र कोरोनाको प्रकोपका बिच डरलाग्दो अभाव र गरिबीसँग सङ्घर्ष गर्दै लालाबाला हुर्काएका छन्। महाकाव्यको घटना वा सन्दर्भमा वर्षौंदेखि सत्तानिकट रहेर अकूत सम्पत्तिका मालिक गाउँका मुखियासँग कुरा मिल्दैन। धूर्त र छली स्वभावका जब्बर सिंहलाई आरम्भमा दयालु र सहयोगी सम्भन्धे पनि बिस्तारै भेद खुल्छ। कोरोना महामारीमा जति सघाए पनि उल्टो हुन्छ। कथानकमा देखिने घटना र सन्दर्भले महाकाव्यमा कथानकसँगै द्वन्द्वको बीज रोपिएको छ।

जब्बरको पुत्र वृषभध्वज कम्युनिष्ट सरकारको केन्द्रीय नेता र मन्त्रीसमेत छ। राष्ट्रिय ढुकुटी टाट उल्टाएर आफ्नो प्रभुत्व जमाउने र सरकारी सुविधा दुरुपयोग गरी असहमति प्रकट गर्नेसँग बदला लिन योजनाको जाल बुनिएको छ। अधिपछि असङ्ख्य लठैत र बाक्लो सुरक्षाका साथ बडो तामभ्रामसहितको भव्य मञ्चबाट कुर्लिन नेताको भनाइमा ताली नबजाउँदा विरोधी बनाए र धरपकड, लाठीचार्ज र गोली चलेको छ। निमुखा नागरिकहरू मारिएका छन् र सयौं पत्राङ्क परेका छन् (५:३५-३६)। सृजनशील, परिश्रमी तर दुःखिया गरिब गाउँलेहरू त्रसित बनेका छन्। शान्ता गाउँ अशान्त बनेको छ। सबै जमिन मुखियाले आफ्नो बनाएकाले मंसिरमा अन्न भित्र्याउन पाउँदैनन्, विद्रोह गर्छन्। मन्त्री आतङ्क मच्चाउँछन्। गाउँ शान्त राख्ने आदेश हुन्छ। गरिबका भ्रुप्रामा आगो लाग्छ, गोली चल्छ र मान्छे मारिन्छन्।

महाकाव्यमा सामाजिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक र पौराणिक सन्दर्भहरू आएका छन्। धेरैपछि शान्ता गाउँ चल्मलाउँछ तर धम्की र त्रास उस्तै छ। राहतका नाममा कनिका छरिन्छ र सबै डकाछिन्। गाउँकी गरिब तर सुन्दरी युवती रूपा अपहरणमा पर्छे, बलात्कार पछि हत्या गरिन्छ, शुक्लागण्डकीको बगरमा लास भेटिन्छ। यस्ता अनेक घटना-सन्दर्भहरू र त्यसका क्रिया-प्रतिक्रियाका रूपमा कथानक बगेको छ।

महाकाव्यको प्रथम र द्वितीय सर्गमा मुक्तियोद्धा स्पार्टाकसको नेपालमा पुनर्जन्मको सन्दर्भ कथानकको बीजका रूपमा देखिन्छ। शान्ता गाउँका बासिन्दा, मुखियासँगको सम्बन्ध-क्रिया हुँदै मन्त्रीका आदेशमा गाउँमा शान्ति, सुव्यवस्था कायम गर्ने नाममा राज्यसत्ताद्वारा गरिएका अनेक दुष्कर्म र तज्जन्य क्रियाद्वारा भए-गरिएका सम्पूर्ण पक्ष महाकाव्यको कथानकको पूर्व छनक पाइन्छ भने मध्य भागमा त्यो विस्तारित भएर सिङ्गो राष्ट्र र सम्पूर्ण नेपाली जनताको समकालीन चिन्तन र आकाङ्क्षा बनाउन चाहेको देखिन्छ। जनयुद्धका क्रममा देखाइएका सपना, गरिएको त्याग र बलिदान निष्फल भएको र त्यो हुन नदिनका निमित्त जनसेना गठन, तालिम, प्रशिक्षण, विरोध, विद्रोहजस्ता क्रिया-प्रतिक्रियामा महाकाव्यको कथानक विस्तारित बनेको छ। चौधौं सर्गमा राज्यसत्ताको कडा निगरानीका बिचमा राधाका दुई पुत्र जन्मिन्छन् र तिनको नाम 'स्पार्टाकस' र 'पिटर' राखिन्छ। जनयुद्ध गर्ने गुरिल्ला दस्ताद्वारा सुरक्षाधेराभिन्न तिनको हेरचाह, ज्ञान, विज्ञान र दर्शनको प्रशिक्षण दिएर लोकतान्त्रिक व्यवस्थाविरुद्ध जनवादी राज्यसत्ता स्थापनाका निमित्त लागिरेहनुसमेत महाकाव्यको मध्यभाग रहेको छ। बिसौं सर्ग महाकाव्यको उपसंहार र अन्त्य भागका रूपमा रहेको छ। यसमा शोषणयुक्त र जनतामारा राज्यसत्ता ध्वस्त बनाएपछि नयाँ जनवादी सत्ताका उदात्त र मानवीय चिन्तनका सुन्दर रूपहरू छरिएका छन्। खुसीयालीको माहोलमा महाकाव्यको कथानक समाप्त भएको छ।

शुक्लागण्डकी महाकाव्यमा सुनियोजित घटनावलीहरूको आयोजन गरिएको छ। ती घटनाहरूको विन्यस्तबाट कथानकको

आधारभूमि बनेको छ भने तिनको पूर्वापर सम्बन्ध र कालक्रमिकता आदिले कथानक तयार पारिएको देखिन्छ। महाकाव्य काल्पनिक यात्रा, दार्शनिक दृष्टि, बौद्धिक अभिव्यक्ति र जगत्-जीवनको विहङ्गम अवलोकन यात्रासमेत भएकाले अनुभूत, दृष्ट र उपस्थित सहभागीहरूका सहयोगमा कार्यकारण शृङ्खलामा घटित अनेक घटनावलीहरूको सुन्दर रूपमा विन्यस्त गरी कथानकयोजनालाई शुक्लागण्डकी महाकाव्यमा मध्यम तहमा उपयोग गरिएको छ। यसप्रकार कवि पौडेलले सशस्त्र विद्रोहपछिका दिनमा स्थापित गणतान्त्रिक शासन व्यवस्थामा सत्ताद्वारा गरिएका दुष्कर्म र जनवादी राज्यव्यवस्था स्थापित गर्न गरिएका उपक्रमहरूलाई कार्यकारण सम्बन्धका पूर्वापर घटना शृङ्खलामा उनेर महाकाव्यको वस्तुका रूपमा कथानक तयार गरेको देखिन्छ।

(ख) द्वन्द्वविधानका दृष्टिले शुक्लागण्डकी महाकाव्यको विश्लेषण

शुक्लागण्डकी महाकाव्यको कथानकमा नै विपरीत र परस्पर विरोधी चिन्तनका सहभागीहरू रहेकाले यसमा द्वन्द्व प्रखर रूपमा मुखरित छ। एकातिर सत्तासीन उच्चवर्ग छ जो सशस्त्र युद्ध गरेर देशमा गणतन्त्र आएपछि सर्वेसर्वा भएर राज्यको ढुकुटीमा दाईं गरिरहेको छ। सँगै युद्धमा सहभागी असङ्ख्यलाई लत्याएर आसेपासे र आज्ञापालक भरौटे कार्यकर्ताका बिच राजसी ठाँटमा जीवन बिताएको छ। यस वर्गका जब्बरसिंह र वृषभसिंह तथा भजनेहरू छन् भने अर्कातिर भोला, राधा, गोरे, कृष्णजस्ता कृषक, मजदुर र सामान्य जनता छन्। आफूलाई 'जदौ' गर्न नआएकामा भोलासँग जब्बर कूपित हुन्छ। सत्तानिकटका धूर्तहरूका कुरा सुन्छ। सुन्दर युवती राधालाई महल ल्याउन आदेश दिन्छ (३:३९)। कम्युनिष्ट सरकार छ, मन्त्री छन् तर जनपक्षीय चिन्तन र आचरण छैन। जनयुद्धको निरन्तरता र नयाँ जनवादी शासनव्यवस्थाका पक्षधर अर्कातिर छन्। वर्तमान नेपालको राज्यसत्ताले नेपाल र नेपालीको भलो हुनै नसक्ने ठानेर दीर्घकालीन सम्भ्रौताहीन जनयुद्धका निमित्त तयारी गर्दै छन्। हँसिया-हथौडा अङ्कित भन्डा हेरेर गोरे टोलाएको छ। हिजोका राम हराम बनेका र नायक खलनायक बनेर कम्युनिष्टका नाममा अन्याय, अत्याचार र शोषण गर्दै राष्ट्र र जनताको बिहाल हुने अवस्थाले गोरेमा द्वन्द्वको भुङ्ग्रो तातेको छ।

महाकाव्यको आरम्भमै स्पार्टाकसको पुनर्जन्म हुने सन्दर्भ छ। सारमा भन्नुपर्दा त्यही नै महाकाव्यिक द्वन्द्वको मूल बीज हो। वर्गीय चिन्तन, वर्गीय भिन्नता र वर्गीय द्वन्द्व नै महाकाव्यको द्वन्द्व आयोजन रहेको देखिन्छ। वैचारिक भिन्नताका बिचको रस्साकस्सी नै महाकाव्यको द्वन्द्व हो। चिन्तनगत विभेद, व्यावहारिक बेमेल र फरक कार्यशैली नै द्वन्द्वको मूलरूप रहेको छ। महाकाव्यमा यो आत्मिक र भौतिक दुवै दृष्टिले प्रकट भएको छ। हँसिया-हथौडाको भ्रण्डामुनि बसेर मालिकको चाकडी-चाप्लुसीबाट नै अभीष्ट वा स्वार्थसिद्ध गर्ने चाहना र जन-दमनद्वारा सत्ता जोगाउने गोप्य मन्त्रणा, व्यापक पाखण्डीपन, संस्थागत भ्रष्टाचार, आपसी गुट-उपगुटको निर्माण आदिका साथ देशमा ब्रह्मलुटको ताण्डवनृत्य मच्चिरहेको वर्तमान नेपालको विषम परिस्थिति नै (खनाल, २०७८, पृ. च) महाकाव्यीय द्वन्द्वको मूल कारकतत्त्व रहेको प्रस्ट छ। आन्तरिक तहमा वैचारिक-दृष्टिगत भिन्नता र द्वन्द्व रहेको छ भने बाहिरी रूपमा भौतिक-शारीरिक क्रियात्मक रूपमा महाकाव्यभरि रहेको छ। उदात्त र उदार साम्यवादीका दृष्टिमा नेपालको वर्तमान लोकतान्त्रिक शासनव्यवस्थालाई केवल 'गलगाँउ'को नाम दिनु नै द्वन्द्वको एक नमुना रहेको छ (सर्ग; १३:१४)। बस्तीमा आगो लगाउनु, रूपा बलात्कृत भएर मारिनपर्नु, राधालाई बलात्कार गर्न खोज्दा खुकुरीको चोट खाएर भग्नु, सम्पन्न राष्ट्र वृद्धाश्रम बन्नु, राधाले स्पार्टाकस र पितरलाई जन्म दिनु, जनताका सेवक कम्युनिष्ट नेताहरू साम्राज्यवादका दलाल र विदेशीका गुलाम बन्नु, बोक्सीको आरोपमा दिसा खुवाउनु, बलात्कृत हुनु, अत्याचारका कारण वासस्थान छाडेर हिँड्नु, देश बचाउ सङ्घ पार्टी खोल्नु, सम्भ्रौताहीन क्रान्तिका पक्षमा लाग्नुजस्ता अनेक द्वन्द्वात्मक सन्दर्भ र घटनाहरू महाकाव्यमा रहेका छन्।

शुक्लागण्डकी महाकाव्य कथानक र कथ्य दुवै दृष्टिले द्वन्द्वपूर्ण रहेको देखिन्छ। द्वन्द्व मूलतः वैचारिक वा चिन्तनगत रूपमा आरम्भबाटै सुरु भएको छ। दुई भिन्न दर्शन, सिद्धान्त वा मान्यताले गर्दा द्वन्द्वपूर्ण कथानक, घटनासन्दर्भ र सहभागीका

क्रियाव्यापारमा पूर्वापर सम्बन्ध कायम राख्दै महाकाव्य अधि बढेको छ। त्यस क्रममा शुक्लागण्डकी किनारको शान्त र मनोरम 'शान्ता' गाउँ वैचारिक रूपले र व्यावहारिक अनुभवले क्रान्ति परिवर्तन र चेतनाका दृष्टिले उर्वर भएको छ। वर्तमान सत्ताका प्रतिनिधि र गरिब तर सचेत जनताबाट सुरु भएको त्यो द्वन्द्व क्रमशः विदेशी साम्राज्यवाद र प्रभुत्ववादका सामु घुँडा टेकेर सत्ता जोगाएर मोज गर्न पल्केका राष्ट्रिय दलालहरूका विरुद्ध महाकाव्यले भ्रम्टा मारेको छ। स्पार्टाकस र पिटरजस्ता मुक्तियोद्धालाई जन्म दिएको मात्र छैन ज्ञान, दर्शन, चेतना, प्रशिक्षण, युद्धकौशल, तालिम आदि प्रदान गरेर सक्षम बनाएर समतामूलक साम्यवादी शासनव्यवस्थाको थालनी भएको देखाएको छ। परम्परित सत्ता निमित्त्यान भएको राष्ट्रमा अमनचैन र खुसहालीका माहोलमा पुगेर महाकाव्यले यात्रा पुरा गरेको छ। यसरी शुक्लागण्डकी महाकाव्यमा सुविचारित रूपमै द्वन्द्व आयोजन गरिएको पाइन्छ।

(ग) मूलकथ्य वा भाव-विचारका दृष्टिले शुक्लागण्डकी महाकाव्यको विश्लेषण

शुक्लागण्डकी महाकाव्यको मूलकथ्य र विषयवस्तु समतामूलक नयाँ जनवादी राज्य स्थापना रहेको छ। समाजपरक चिन्तनद्वारा अभिप्रेरित कविको मार्क्सवादी दर्शनका आडमा समाजवादी राज्यव्यवस्थाको स्थापना नै अभीष्ट कार्य रहेको देखिन्छ। कविले आफ्नो केन्द्रीय विचार वा चिन्तनलाई वस्तुगत रूपमा महाकाव्यका तहमा अभिव्यक्ति दिएका छन्। काव्यिक दृष्टिले आवश्यक उपक्रमहरूद्वारा कविले जे-जति र जस्तो कथानक, घटना, सहभागी, कार्यव्यापार; सन्दर्भ, पारस्परिक सम्बन्ध शृङ्खलाको क्रमिक र विस्तार देखाएका छन् ती सबैको एउटै उद्देश्य आफ्नो चिन्तन वा विचारलाई काव्यभाषाका माध्यमबाट प्रक्षेपण गर्नु रहेको देखिन्छ।

द्वन्द्वपूर्ण कथानक र घटनासन्दर्भहरू, चारित्रिक र वैचारिक भिन्न सहभागीहरू तिनीहरूका क्रियाव्यापार र तज्जन्य परिणामहरूमा कविको विचारयुक्त आयोजन स्पष्ट हुन्छ। सत्ता स्वार्थमा पिलिस्को, पदलोलुपता र आर्थिक लाभमा एकोहोरिएको समकालिक राज्यसत्ता वा युगप्रतिबिम्ब चिन्तन नै महाकाव्यको मूलकथ्य बनेर आएको हुँदा वर्गीय विभेदजन्य असन्तुष्टिको मशाल उचालेर साम्यवादी, वर्गविहीन र समतामूलक राज्यसंरचनाको काल्पनिक आकाङ्क्षालाई कविले महाकाव्यिक कलेवर दिएका छन्। भोला, गौरी, राधा, गोरे, कृष्ण, मानवजस्ता निम्नवर्गको जनसमुदाय एकातिर छ भने जब्बरसिंह, वृषभसिंह र भजनेलगायतको शासकवर्ग अर्कातिर छ। शासक र शासित, वर्तमानकालिक राज्यसत्ता र साम्यवादी राज्यव्यवस्था, हुनेखाने र हुँदाखाने, वर्गीय र वर्गविहीनजस्ता विपरीत चिन्तन वा विचारको रस्साकस्सीमा वर्गविहीन समाजव्यवस्थाको स्थापना भएको देखाउनु नै शुक्लागण्डकी महाकाव्यको मूलकथ्य, भाव वा विचार रहेको देखिन्छ।

निष्कर्ष

चितवनमा रहेर निरन्तर प्रगतिवादी साहित्यसिर्जनामा सक्रिय व्यक्तिका रूपमा कवि पोषराज पौडेल परिचित छन्। उनको *अतीतका पाइलाहरू* (आत्मवृत्तान्त) बाहेक एक दर्जन कविता-काव्य र महाकाव्य कृति प्रकाशित छन्। वैचारिक रूपमा मार्क्सवादी र लेखनका दृष्टिले प्रगतिवादी पोषराजको पछिल्लो महाकाव्य *शुक्लागण्डकी* हो। वर्तमानकालीन नेपाली समाज, जीवन र त्यसका विभिन्न पाटालाई मूलविषय बनाएर रचिएको *शुक्लागण्डकी* महाकाव्य समकालीन समाजको बिम्बचित्रका रूपमा रहेको छ।

गणतान्त्रिक संविधान प्राप्तिपश्चात्को नेपाली राष्ट्रिय समाज, समय र त्यसभिन्न भए-गरिएका अनेक दुष्कर्म, स्वार्थ, पदाकाङ्क्षा, अस्तित्वहीनता, अहङ्कार, आडम्बर, क्षुद्र चिन्तन र कर्मलाई महाकाव्यले विषयवस्तुको आधार बनाएको छ। राष्ट्रिय स्वार्थभन्दा वैयक्तिक लाभ-हानीका दृष्टिले अधि बढेका सत्तासीनहरूको नाङ्गो चरित्र, अनुत्तरदायी चिन्तन, विदेशी प्रभुको आशीर्वाद लिएर सदैव राज गरिरहने लिचवड प्रवृत्ति र गैरजिम्मेवार नेतृत्वका विरुद्ध विद्रोहका मार्गमा महाकाव्यको वस्तु अधि बढेको छ। सशस्त्र विद्रोहको अन्त्य र गणतन्त्र प्राप्तिपश्चात् गरिएका जनाकाङ्क्षा भस्मीभूत भएका छन्।

कम्युनिस्ट शासनमा जति दुःख, पीडा र मृत्यु जनताले अन्यत्र नपाएको खुलासा छ। यही सन्दर्भमा महाकाव्यको वस्तुले फड्को मारेको छ र तिनैको शासनविरुद्ध विद्रोह गरेको छ। आरम्भबाटै द्वन्द्वपूर्ण कथानक, घटनाक्रम, कार्यव्यापार र पूर्वापर सम्बन्ध कायम राख्दै शृङ्खलाबद्ध रूपमा मुक्तियोद्धाको कामना गरेकामा स्पार्टाकसलाई जन्म दिएर सशस्त्र विद्रोहका माध्यमबाट पुँजीपति र विदेशीका भक्त दलालहरूको सत्ता समाप्त पारी नयाँ जनवादी सत्ता स्थापनाको खुसियालीमा महाकाव्य टुङ्गिएको छ।

महाकाव्यमा कथानक, द्वन्द्व र मूलकथ्य वा भाव-विचारलाई आधार मानी विश्लेषण गरिएको छ। यसरी शुक्लागण्डकी महाकाव्यले समकालिक नेपाली समाज, समय र जीवनका विविध पाटाहरू चर्हाउँदै रागात्मक भाषिक अभिव्यक्तिका माध्यमबाट वर्तमान सत्ताको समाप्ति र नयाँ जनवादी समाजव्यवस्थाको स्थापनालाई मूलवस्तु बनाएर कार्यकारण शृङ्खला र पारस्परिक सम्बन्धका आधारमा त्यसलाई विन्यास गरेको छ।

सन्दर्भसूची

- अधिकारी, कृष्णराज, (२०६६), महाकाव्य सिद्धान्त र देवकोटाका महाकाव्य, गण्डकी साहित्य सङ्गम।
 खनाल, नारायणप्रसाद, (२०७८), 'शुक्लागण्डकीको सौन्दर्यसिन्धुमा पञ्चस्नान', (भूमिका), शुक्लागण्डकी. लेखक पोषराज पौडेल, साहित्य सङ्गम।
 गौतम, लक्ष्मणप्रसाद, (२०६९), कविताको सैद्धान्तिक विमर्श, पाठ्य सामग्री पसल।
 चापागाईं, नरेन्द्र र सुवेदी, दीधराज, (२०५२), काव्य समालोचना, पूर्वाञ्चल साहित्य प्रतिष्ठान।
 त्रिपाठी, वासुदेव, (२०६५), 'महाकवि देवकोटा र उनका महाकाव्य सम्बन्धमा' (भूमिका), महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा र उनका महाकाव्य, लेखक कुमारबहादुर जोशी (चौ.सं.), साभा प्रकाशन।
 त्रिपाठी, वासुदेव र अरू, (२०४६) (सम्पा), नेपाली कवितासङ्ग्रह, भाग ४, साभा प्रकाशन।
 पोखरेल, माधवप्रसाद, (२०५४), 'महाकाव्य सिद्धान्त र विकासक्रम', समकालीन साहित्य, वर्ष ७, अङ्क ३, पृ. ३८-४७।
 पौडेल, पोषराज, (२०७८), शुक्लागण्डकी, साहित्य सङ्गम।
 बराल, कृष्णहरि र एटम, नेत्र, (२०५८), उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास (दो.संस्क.), साभा प्रकाशन।
 लुईटेल, खगेन्द्रप्रसाद, (२०५५), कविता सिद्धान्त र प्रयोग, नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान।
 शर्मा, मोहनराज, (२०५५), समकालीन समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग, नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान।
 सुवेदी, राजेन्द्र, (२०६४), सृजनात्मक लेखन : सिद्धान्त र विश्लेषण, पाठ्य सामग्री पसल।